

**ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

МИХЛЮК Едуард Ігорович

УДК 159.9: 159.94

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНО ЗУМОВЛЕНИХ
АКЦЕНТУАЦІЙ РЯТУВАЛЬНИКІВ**

Спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків - 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному університеті цивільного захисту України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій.

Науковий керівник: доктор біологічних наук, професор
ПЕРЕЛИГІНА Ліна Анатоліївна,
Національний університет цивільного захисту
України, кафедра психології діяльності в
особливих умовах, начальник кафедри;

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, старший науковий
співробітник
ОЛЕКСІЄНКО Станіслав Борисович,
Національна академія державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького,
науково-дослідний відділ, провідний науковий
співробітник

кандидат психологічних наук, доцент
МАКАРЕНКО Павло Валентинович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, факультет № 4, заступник
декана з навчально-методичної роботи.

Захист відбудеться «___»_____ 2016 р. о _____ годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.707.02 Університету цивільного
захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023, зал
засідань.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного
університету цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94,
м. Харків, 61023.

Автореферат розіслано «___»_____ 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат психологічних наук, доцент

В.Є. Христенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Працівники ДСНС України здійснюють свою професійну діяльність в особливих умовах, які відрізняються високою динамічністю, реальною або передбачуваною загрозою. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є вивчення стійких індивідуально-типологічних характеристик особистості, які мають прогностичне значення щодо професійної діяльності.

Однією з таких характеристик особистості рятувальника є її акцентуація, що означає посилення, яскраву вираженість певної риси. Знання умов і факторів розвитку професійних акцентуацій, їх впливу на успішність професійної діяльності є вкрай важливим для визначення професійних протипоказань і, навпаки, показань щодо ряду особистісних характеристик представників ризиконебезпечних професій, у тому числі і служби порятунку.

Проблема акцентуацій особистості почала розвиватися в аспекті вивчення дисгармонійності розвитку особистості, гіпертрофованості окремих її рис, що мають тенденцію до переходу в патологічний стан (К. Леонгард, П. Ганнушкін, А. Личко).

У роботах радянських вчених значне місце відводилося дослідженню типів акцентуацій, які обумовлювали їх зв'язок із видами професійної діяльності (Л. Собчик, Ф. Березін, А. Рєан).

У сучасній психології розробляється новий підхід, що розглядає акцентуації як суб'єктивно-особистісні чинники формування та розвитку професіоналізму, представляючи рівень розвитку деяких акцентуацій як прояв професійно важливих якостей. Представники цього підходу звертаються до вивчення багатовимірності аспектів особистісних особливостей різних фахівців, їх взаємовпливу на професійну діяльність (С. Епіфанцев, В. Віноградов, А. Волович, Л. Єрмаченко, В. Пизін, Р. Філіппова).

У рамках нашого дослідження особливу значущість являють собою дослідження формування оптимальної моделі професійно важливих якостей фахівців ризиконебезпечного профілю (В. Асоцький, А. Бодальов, Ю. Приходько, М. Товма, А. Снісаренко та ін.) та їх психологічного супроводу (Н. Афанасьєва, О. Косолапов, Я. Овсяннікова, Н. Оніщенко та ін.), професіоналізму в різних галузях діяльності (Л. Балабанова, О. Броцило, В. Зазикін, А. Кулаженко, П. Макаренко, І. Приходько, В. Тогобицька, Н. Чебанюк та ін.). Особливу увагу привертає напрям вивчення професіоналізму фахівців, діяльність яких проходить в особливих і екстремальних умовах (С. Олексієнко, М. Корольчук, В. Лефтеров, Є. Потапчук, В. Осьодло, О. Тімченко та ін.).

Видається досить очевидним, що, незважаючи на значущість і актуальність проблеми дослідження акцентуацій, їх впливу на професіогенез особистості, успішність професійної діяльності, багато аспектів ще залишаються недостатньо вивченими. Такий проблемний стан і зумовив

вибір теми нашого дисертаційного дослідження.

Наукове завдання полягає у визначенні психологічних особливостей професійно зумовлених акцентуацій у працівників ДСНС України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного університету цивільного захисту України.

Матеріали дослідження використано при опрацюванні науково-дослідної роботи «Деструктивний вплив професійної діяльності на працівників ДСНС України» (РК № 0113U002410).

Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням вченої ради Національного університету цивільного захисту України (протокол № 3 від 21.11.2011 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук НАПН України (протокол № 10 від 18.12.2012 р.).

Мета дослідження – на підставі теоретичного та емпіричного аналізу професійно зумовлених акцентуацій визначити їх основні види, динаміку розвитку та розробити практичні рекомендації щодо психологічного супроводу професійної діяльності рятувальників.

Гіпотези дослідження:

Виникнення та розвиток професійно зумовлених акцентуацій у рятувальників зумовлюються особливостями їх професійної діяльності, яка протікає в екстремальних умовах. Зміни у структурі професійно зумовлених акцентуацій відбуваються у процесі професіогенезу.

Завдання дослідження:

1. Шляхом критичного аналізу літературних джерел розкрити сучасні підходи до проблеми професійно зумовлених акцентуацій у представників ризиконебезпечних професій.

2. Дослідити основні види професійно зумовлених акцентуацій, які виникають у рятувальників у процесі їх професійного становлення.

3. Визначити особливості взаємозв'язку професійно зумовлених акцентуацій з успішністю професійної діяльності рятувальників.

4. Розробити практичні рекомендації щодо оптимізації професійного психологічного відбору та програму психопрофілактичного тренінгу, спрямовану на формування та розвиток акцентуацій, які сприяють успішності професійної діяльності рятувальників.

Об'єкт дослідження – акцентуації характеру особистості.

Предмет дослідження – професійно зумовлені акцентуації рятувальників.

Методологічну основу дослідження склали основні принципи психології: принцип системної організації психіки людини (Б. Ананьєв, Б. Ломов, С. Максименко); принцип інтегрального підходу до дослідження індивідуальності (Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Леонт'єв, А. Брушлінський, Є. Клімов), а також концепція розвитку особистості в діяльності (Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Максименко,

В. Мясищев, С. Рубінштейн, Б. Теплов); теоретичні положення щодо особистісного підходу до психологічного аналізу діяльності (К. Платонов, Л. Анциферова, О. Чебикін, В. Шадріков). Спеціально-теоретичною основою дослідження служать психологічні підходи до розуміння феномену акцентуацій особистості зарубіжних (А. Лоуен, А. Кардінер, Е. Кречмер, З. Фрейд, Е. Фромм, Д. Хонігман, К. Юнг та ін.) та вітчизняних авторів (К. Леонгард, П. Ганнушкін, А. Лічко та ін.); стадіальна концепція професійного становлення Е. Зеєра та Р. Ахмера, а також положення, пов'язані з обґрунтуванням психологічних детермінантів діяльності фахівців екстремального профілю (М. Корольчук, В. Лефтеров, В. Осьодло, Є. Потапчук, І. Приходько, О. Сафін, О. Тімченко та ін.).

Методи дослідження. У процесі роботи використовувались як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження:

1) теоретичного характеру: аналіз наукової літератури та керівних документів, які регламентують діяльність підрозділів ДСНС України, узагальнення отриманої інформації, системний аналіз та інтерпретація даних;

2) емпіричного характеру:

- для визначення основних видів професійно зумовлених акцентуацій та їх динаміки використовувалися методика СМДО Л. Собчик і опитувальник Леонгарда - Шмішека;

- для визначення взаємозв'язку професійно зумовлених акцентуацій з успішністю професійної діяльності рятувальників використовувався метод експертних оцінок;

- для визначення чинників розвитку деструктивних професійно зумовлених акцентуацій використовувалися наступні методики: опитувальник травматичного стресу І. Котенєва, багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність», методика «Духовна криза» (Л. Шутова);

- *методи математичної статистики:* t-критерій Стюдента, критерій г-Пірсона (для визначення взаємозв'язку професійно зумовлених акцентуацій з успішністю професійної діяльності рятувальників), дисперсійний аналіз (для визначення чинників розвитку деструктивних професійно зумовлених акцентуацій). Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою комп'ютерної програми SPSS 17.0.1.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що *вперше:*

- встановлено види та динаміку професійно зумовлених акцентуацій у рятувальників;

- виявлено особливості взаємозв'язку професійно зумовлених акцентуацій з успішністю професійної діяльності рятувальників;

- визначено чинники розвитку деструктивних професійно зумовлених акцентуацій.

Удосконалено уявлення про вплив акцентуацій характеру на професійну діяльність в екстремальних умовах.

Набули подальшого розвитку теоретичні погляди на категорію

«професійно зумовлені акцентуації в екстремальних умовах діяльності».

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для професійного психологічного відбору рятувальників. Результати дослідження можуть бути використані в системі психологічного забезпечення професійної діяльності рятувальників для психопрофілактики розвитку деструктивних та формування конструктивних професійно зумовлених акцентуацій.

Впровадження результатів дослідження. Результати дослідження використовуються в рамках методичного забезпечення психологічного супроводження професійної діяльності рятувальників в У ДСНС України в Чернівецькій області (акт впровадження від 10.09.2015 р.), в У ДСНС України у Волинській області (акт впровадження від 22.10.2015 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні результати роботи та матеріали проведених досліджень розглядалися на засіданнях кафедри психології діяльності в особливих умовах, науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології, й науково-практичних семінарах у Національному університеті цивільного захисту України (2011–2016 рр.).

Результати дослідження доповідалися на: Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 2011 р.); Всеросійській науково-практичній конференції «Проблеми безопасности при ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций» (м. Воронеж, 2012 р.); Всеросійській науково-практичній конференції «Личность курсанта: психологические особенности бытия»: (м. Краснодар, 2012 р.); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Особистість в екстремальних умовах» (м. Львів, 2013 р.), 17-й Всеукраїнській науково-практичній конференції рятувальників «Сучасний стан цивільного захисту України: Перспективи та шляхи до Європейського простору»: (м. Київ, 2015 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 14 публікаціях, 5 з яких – статті у наукових фахових виданнях, затверджених ДАК України, 1 стаття – у науковому виданні іноземної держави.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Рукопис дисертації містить 193 сторінки (з них 181 сторінку основного тексту). Робота містить 14 таблиць, 7 рисунків. Список використаних джерел налічує 196 найменувань, у тому числі 23 – іноземних.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ містить обґрунтування актуальності проблеми дослідження та обраного напряму дисертаційної роботи, розкриває її об'єкт та предмет, головну мету і завдання, методологічні та методичні підходи. Викладено наукову новизну та практичну значущість роботи. Наведено відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі «Науково-теоретичні основи проблеми

професійно зумовлених акцентуацій фахівців екстремальних видів діяльності» розкрито теоретико-методологічне підґрунтя та основні сучасні напрями досліджень проблеми акцентуацій особистості, результати аналізу поняття «професійно зумовлені акцентуації», їх вплив на успішність діяльності в екстремальних умовах.

Загальнотеоретичний та методологічний рівні розгляду існуючих підходів до аналізу проблеми акцентуацій характеру довели, що вони споконвічно розглядалися у психології як проміжна стадія прояву рис характеру особистості, які знаходяться між нормою та патологією.

Отже, на сучасному етапі розвитку психологічної науки акцентуація розглядається як стійка, стрижнева властивість особистості, яка визначає характер у комплексі її рис, що виражається в надмірному посиленні окремих рис характеру, але, ці риси перебувають при цьому в межах норми. Істотним недоліком теоретичних досліджень проблеми акцентуацій особистості є їх відірваність від широкого контексту професійної діяльності.

Акцентуації характеру можуть мати як позитивні, так і негативні прояви. На базі позитивних характеристик можуть бути сформовані професійно важливі якості, а «негативні» акцентуації під впливом особливостей професійної діяльності можуть розвинути у професійні деструкції.

Виділено три групи факторів, що детермінують динамічні прояви акцентуацій: перша (психофізіологічні) - темперамент, віково-статеві та вроджені властивості, друга (психологічні) - характер (зовнішні і внутрішні орієнтації), третя (соціальні) - родина (сімейне виховання) і професійна діяльність.

Аналіз спеціальної літератури показує, що дослідження особистостей з рисами акцентуацій дає можливість одержати цінні дані для прогнозування успішності діяльності (С. Фантіна), дозволяє виділити групи підвищеного ризику, які характеризуються високою ймовірністю виникнення адаптаційних порушень у професійній сфері, що сприяють розвитку або посиленню інтрапсихічного конфлікту, фрустраційної та емоційної напруженості, психічного стресу (О. Носов, С. Семикін, В. Тогобицька).

Певна увага до типології акцентуацій особистості приділяється й фахівцями в галузі психології діяльності в особливих умовах, у військовій та юридичній психології (Е. Афонін, Г. Грицевич, В. Крайнюк, П. Макаренко, С. Олексієнко, А. Сложенікін). Однак її застосування в дослідженнях практичних психологів обмежується або простим посиленням на її доцільність серед інших властивостей особистості, або прийомом прямої екстраполяції літературних даних на умови й особливості діяльності в екстремальних ситуаціях.

Доведено, що в сукупності властивостей особистості, якими опосередковується успішність діяльності, вагому роль відіграють ті, які на умовному феноменологічному континуумі займають граничні полюси, що на поведінковому рівні проявляються у формі акцентуацій.

Ступінь відповідності-невідповідності вимог професійної діяльності типу особистісної акцентуації зумовлює діапазон пристосованої можливості суб'єкта, який тягнеться від рівня цілковитої узгодженості (адаптованості) до рівня прямої протилежності (дезадаптованості). Це підтверджується багатьма дослідниками (А. Теличкін, М. Зівзах, Л. Наумова, М. Болотова та ін.), які встановили залежності між видом акцентуації характеру й особливостями протікання адаптаційного процесу. Крім того, науковці Національного університету цивільного захисту України довели, що в основі кожного виду дезадаптації особового складу ДСНС України лежить один або кілька типів акцентуації особистості працівника.

Також деякими дослідниками висловлюється думка про те, що прояви стресових реакцій багато в чому впливають із преморбідних особистісних особливостей екс-комбатантів (Ю. Бойко). Ці ідеї чітко диференційовані в концепції акцентуацій характеру К. Леонграда та А. Личко. Акцентуації характеру розглядаються в якості етіопатичного, патопластичного і прогностичного факторів, що зумовлюють стресову реакцію та її подальший перебіг.

Таким чином, ретельний аналіз досліджень, присвячених акцентуаціям, переконує у слушності виділення поняття «професійні акцентуації», або «професійно зумовлені акцентуації». У нашій роботі під «професійно зумовленими акцентуаціями» ми розуміємо надмірне посилення окремих рис характеру, а також деяких професійно зумовлених властивостей та якостей особистості, що формуються й розвиваються у процесі професійного становлення та впливають на успішність професійної діяльності.

У другому розділі «Методологічні засади та організація емпіричного дослідження» наводяться методологічні принципи та організаційна схема побудови дослідження, обґрунтовується вибір груп досліджуваних, а також методів та методик дослідження.

Дисертаційна робота проводилась у декілька етапів.

На першому етапі, підготовчому, було здійснено розробку програми дослідження; вивчення літературних джерел стосовно проблеми; підбір та апробацію методик дослідження професійно зумовлених акцентуацій у рятувальників; визначення умов психопрофілактичних та психокорекційних заходів, спрямованих на подолання негативних наслідків розвитку професійно зумовлених акцентуацій; проведено підбір досліджуваних груп.

На другому етапі, діагностичному, проводилось вивчення наявності й динаміки виникнення та розвитку професійно зумовлених акцентуацій у працівників ДСНС України з різною професійною спрямованістю; аналіз взаємозв'язку акцентуацій з успішністю професійної діяльності рятувальників; дослідження психологічних особливостей осіб з «негативними» та «позитивними» професійно зумовленими акцентуаціями та виділення детермінант їх формування.

Третій етап включав: аналіз та систематизацію результатів дослідження, розробку цільової програми з професійно-психологічного

супроводження фахівців у процесі професійної підготовки.

Виходячи з цілей і завдань емпіричного дослідження, було продіагностовано характерологічні особливості курсантів 2-го курсу факультету цивільного захисту НУЦЗУ, які навчаються за спеціалізаціями: «начальник караулу державної пожежно-рятувальної частини» (1-а група), «державний інспектор з нагляду (контролю) за станом пожежної та техногенної безпеки» (2-а група). Психодіагностика проводилася за допомогою методик СМДО й опитувальника Леонгарда - Шмішека.

Для аналізу динаміки розвитку професійно зумовлених акцентуацій було досліджено працівників ДСНС України з різною спеціалізацією та різним стажем роботи. Це - рятувальники й інспектори зі стажем роботи до 1 року (групи 1А і 2А відповідно), та зі стажем роботи від 1 року до 3 років (групи 1Б і 2Б відповідно), зі стажем роботи від 8 до 10 років (групи 1В і 2В відповідно). Такий поділ на групи зумовлений кризами професійного розвитку.

Загальна кількість досліджуваних становила 615 осіб.

Обґрунтування структури, етапів дослідження та вибірки досліджуваних, а також підбір адекватних методів і методик його проведення дозволили перейти до визначення психологічних особливостей професійно зумовлених акцентуацій рятувальників.

У третьому розділі «Емпіричне дослідження професійно зумовлених акцентуацій у рятувальників» наведено дані щодо наявності й динаміки виникнення та розвитку професійно зумовлених акцентуацій у працівників ДСНС України з різною професійною спрямованістю та у різні кризові періоди професіогенезу.

Встановлено, що на етапі кризи навчально-професійної орієнтації у майбутніх начальників караулів найбільш вираженими характерологічними рисами є збудливість і гіпертимність, а у майбутніх інспекторів - гіпертимність, демонстративність і застрягання. Переживання цієї кризи тягне за собою ряд наслідків, таких як зміна професійних намірів, зміна свого ставлення до майбутньої професії. Багато курсантів відчують розчарування в майбутній професії, незадоволеність в одержуваних знаннях під час вивчення дисциплін навчальних програм, у них падає інтерес до навчання у вищому навчальному закладі. У цьому випадку можна говорити про кризу професійного вибору.

В період адаптації до професійної діяльності у рятувальників та інспекторів загострюються різні особистісні, характерологічні риси, хоча різниця за багатьма параметрами не досягає ступеня значущості. Рятувальники більшою мірою демонструють риси стенічності, емоційної незрілості й конвенціональності, що пов'язано з проходженням кризи професійних експектацій. Вона характеризується тим, що у процесі освоєння професійної діяльності виникає усвідомлення невідповідності між очікуваним і реальним. Відбувається коригування професійних мотивів і «Я-

концепції», що неминуче тягне за собою характерологічні зміни особистості. Саме на цій стадії починають розвиватися професійні деструкції.

У працівників ДСНС України зі стажем роботи від 1 до 3 років вже чітко проявляється вплив професійної діяльності на характерологічні, особистісні особливості досліджуваних. В цілому рятувальники більшою мірою відрізняються прагненням до самостійності, незалежності, індивідуалізованості діяльності, прийняття відповідальності й суспільного визнання їх заслуг на тлі дистимічних, тривожних станів, що розвиваються. Інспектори більш орієнтовані на те, щоб справити враження на інших, самоствердитися за їх рахунок. Вони є лабільними емоційно, але при цьому й більш незрілими. Вказані особливості пов'язані зі специфікою кризи професійного зростання.

Емоційна насиченість діяльності ініціює розвиток втомленості й емоційного вигорання. Деструктивні зміни на стадії первинної професіоналізації в першу чергу торкаються підструктур професійної компетентності, породжуючи консервацію професійного досвіду. Тривала експлуатація одних і тих самих професійно важливих якостей і професійно зумовлених психофізіологічних властивостей сприяє розвитку професійних деформацій та акцентуацій, що власне ми і спостерігали за час проведення нашого дослідження.

У досліджуваних групи 2А (рятувальників) спостерігається підвищення показників за шкалами: надконтроль, песимістичність та імпульсивність, і зниження за шкалами: індивідуалістичність, мужність-жіночність і оптимістичність. У досліджуваних групи 2В (інспекторів) спостерігається помірне підвищення профілю за шкалами: ригідність, емоційна лабільність, тривожність, імпульсивність і надконтроль.

Крім того, виявлені значущі відмінності між показниками досліджуваних цих груп. А саме: за шкалами параної, гіпоманії, істерії й соціальної екстраверсії-інтроверсії показники є значущо вищими у досліджуваних 2В групи. Це є свідченням того, що у процесі професійного розвитку, залежно від специфіки діяльності, формуються різні професійно зумовлені акцентуації особистості. Зокрема у рятувальників загострюються стеничні, іпохондричні, депресивні й конвенціональні риси.

У досліджуваних групи 2А (рятувальників) найбільш вираженими характерологічними рисами є: дистимічність, циклотимічність, збудливість, тривожність і застрягання - всі вони є акцентуйованими. В цілому можна говорити про переважання тривожно-недовірливих настроїв, знижений фон настрою, «застрягання» на афекті, емоційну ригідність, почуття обов'язку, високий рівень тривожності, швидке виснаження в міжособистісних стосунках.

У досліджуваних групи 2В (інспекторів) акцентуйовані такі риси: застрягання, демонстративність, збудливість і тривожність. У них у характерологічному профілі спостерігаються принциповість, «непохитність», вимогливість, схильність уникати труднощів і відповідальності у

професійному житті, драгівливість, побоювання з приводу можливих невдач, неприємностей.

Динаміка розвитку акцентуацій особистості курсантів і працівників ДСНС України з різним стажем роботи показана на рисунках 1 і 2.

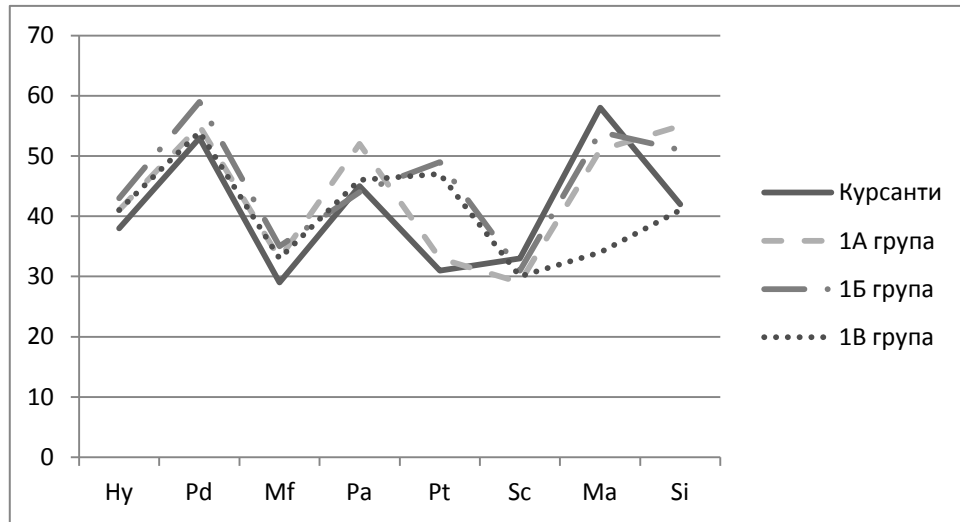

Рис. 1. Характерологічні профілі курсантів і рятувальників з різним стажем роботи (Т-бали)

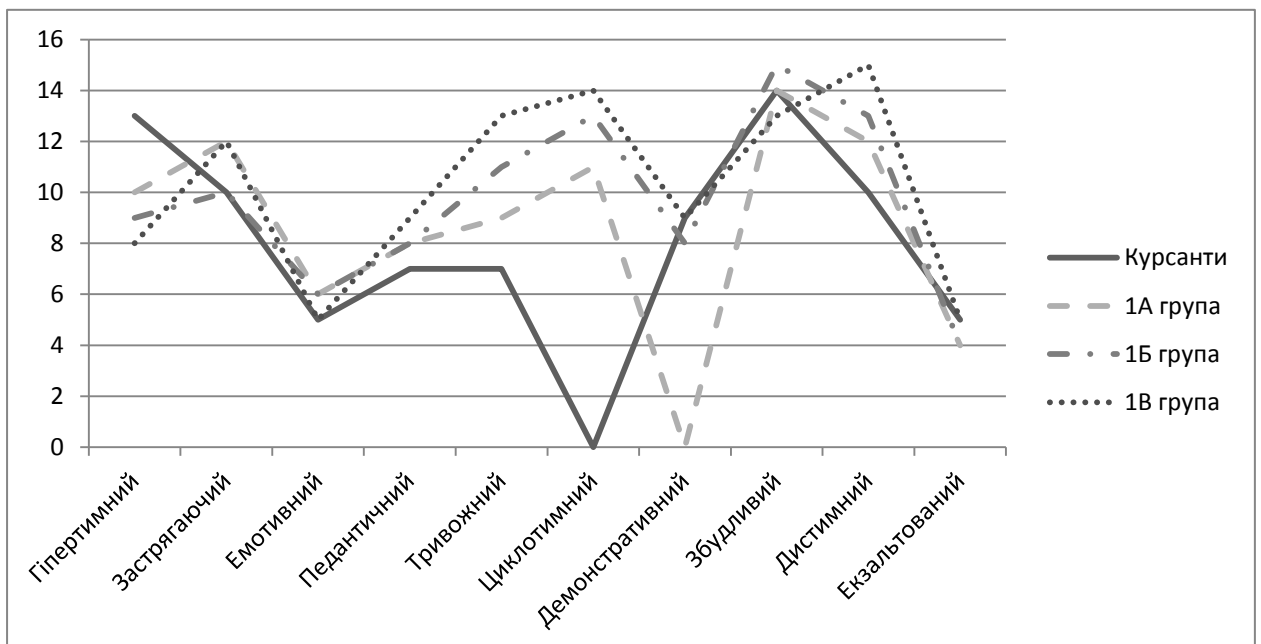

Рис. 2. Показники акцентуацій особистості курсантів і рятувальників з різним стажем роботи (бали)

На наступному етапі дослідження за допомогою експертних оцінок визначався рівень успішності професійної діяльності рятувальників і були виявлені особливості його взаємозв'язку з різними типами акцентуацій. Це

дозволило виділити «позитивні» і «негативні» акцентуації, пов'язані з професійною діяльністю рятувальників.

Надалі респондентів було розподілено на дві групи за ступенем вираженості «позитивних» і «негативних» професійно зумовлених акцентуацій для того, щоб проаналізувати їх вплив на адаптивність, ступінь травматизації та кризові стани особистості рятувальників.

За допомогою дисперсійного аналізу було виявлено основні фактори, що впливають на розвиток «негативних», деструктивних професійно зумовлених акцентуацій рятувальників (у порядку зменшення): безглуздість (63,7%), посттравматичний стресовий розлад (58,3%), депресія (57,1%), гострий стресовий розлад (46,4%), стаж роботи (45,5%), страх смерті (42,1%), незадоволеність (39,0%), страждання (38,5%), самотність (33,5%), вік (33,2).

Всі виділені фактори було об'єднано у три групи: 1 - професійна психічна травматизація; 2 - порушення ціннісно-сислової сфери; 3 - порушення адаптаційних процесів, що відбуваються у професійній діяльності.

Результати дослідження показують, що успішний рятувальник повинен мати:

- за методикою СМДО Л. Собчик - низькі показники за наступними шкалами: «іпохондрія», «депресія», «істерія» та «психастенія»;

- за методикою Леонгарда - Шмішека - низькі показники за шкалами: «емотивність», «тривожність», «дистимічність» та «екзальтованість».

Професійними протипоказаннями до підготовки рятувальника є високі та середньо-високі показники за цими шкалами.

У ході дослідження було розроблено цільову програму з професійно-психологічного супроводження рятувальників, що передбачає три функціональних напрями: діагностичний, психопрофілактичний та корекційний.

На основі запропонованої програми було розроблено психопрофілактичний та формуючий тренінги для курсантів НУЦЗУ 1-2-х курсів, в якому використовувалися групові методи корекції акцентуованих особистостей. Психокорекційні заходи, спрямовані на акцентуантів, не мали за мету згладжування акцентуованої риси. Основний упор робився на усвідомлення акцентуантом специфічних особливостей свого характеру, ситуацій і відносин, в яких він відчуває себе найбільш вразливим, і власних дій, які до цієї вразливості призводять. Таке усвідомлення збільшує широту і гнучкість сприйняття даних ситуацій і себе в цих ситуаціях. В результаті з'являються нові способи аналізу ситуацій і підвищується ймовірність формування нових оптимальних способів дій.

ВИСНОВКИ

1. На підставі теоретико-методологічного аналізу вивчення проблеми акцентуацій особистості встановлено, що цей феномен у контексті історико-філософських та психологічних досліджень цікавить науковців з давніх часів.

Разом з тим, проблема професійно зумовлених акцентуацій є недостатньо висвітленою. Відсутній єдиний погляд на наукове визначення вказаного феномену. Тому було запропоновано наступне визначення професійно зумовлених акцентуацій. *Професійно зумовлені акцентуації – це надмірне посилення окремих рис характеру, а також деяких професійно зумовлених властивостей та якостей особистості, що формуються й розвиваються у процесі професійного становлення та впливають на успішність професійної діяльності.*

В екстремальних умовах діяльності акцентуації стають фактором, що перешкоджає здійсненню ефективної індивідуальної й колективної діяльності, і ця обставина проявляється в дуже широкому діапазоні наслідків - від психічної дезадаптації до появи психогенних порушень. Тривала робота в екстремальних умовах привносить у психіку рятувальника зміни, які безпосередньо пов'язані з характером професійної діяльності, модифікує індивідуально-типологічні характеристики, зокрема розвиває деякі професійні акцентуації. Крім того, в особливих умовах діяльності період розвитку професійних акцентуацій є значно коротшим, ніж у звичайних умовах.

Аналіз літературних джерел дозволив визначити характер впливу професійних акцентуацій на успішність професійної діяльності: позитивний або негативний ефект, залежно від якісних особливостей і виразності акцентуацій.

Виявлено, що під час професійної діяльності спостерігається діалектика співвідношення двох сторін, відбувається подвійний процес: з одного боку, акцентуації формуються й посилюються на основі тих типологічних особливостей, що склалися раніше, з іншого - під час професійної діяльності акцентуації частково нейтралізуються. На різних етапах професіоналізації один із цих процесів виявляється провідним, визначальним.

Тому аналіз публікацій з проблеми дослідження дозволяє говорити про наявність професійно зумовлених акцентуацій і обґрунтувати проблему розвитку професійних акцентуацій, їхнього впливу на досягнення успішності професійної діяльності працівників ДСНС України.

2. Результати проведеного дослідження переконливо довели, що на формування професійно зумовлених акцентуацій особистості працівників ДСНС України впливають умови їх діяльності (екстремальні або звичайні) і стаж роботи. Сензитивними періодами утворення професійно зумовлених акцентуацій є кризи професійного розвитку.

Встановлено, що на етапі кризи навчально-професійної орієнтації у майбутніх начальників караулу найбільш вираженими характерологічними рисами є збудливість і гіпертимність, у майбутніх інспекторів - гіпертимність, демонстративність і застрягання.

На етапі кризи професійних експектацій рятувальники більшою мірою, ніж інспектори демонструють риси стеничності, емоційної незрілості й

конвенційності. У цей період у рятувальників рівня акцентуованості досягають такі риси як збудливість, застрягання, дистимічність, а в інспекторів - гіпертимність, демонстративність, тривожність і циклотимічність.

Екстремальні умови професійної діяльності на етапі кризи професійного зростання призводять до формування у рятувальників ще однієї акцентуації – циклотимічності.

Подальша експлуатація одних і тих же професійно важливих якостей сприяє розвитку ще більшого числа професійно зумовлених акцентуацій. Так, у рятувальників, крім дистимічності, циклотимічності, збудливості й застрягання, акцентуованою стає і така характерологічна риса як тривожність. В інспекторів на цьому етапі професіогенезу змінюється характерологічний профіль. Акцентуованими стають такі риси: застрягання, збудливість, демонстративність і тривожність.

Отримані результати свідчать про те, що у процесі професійного розвитку, залежно від специфіки діяльності, формуються різні професійно зумовлені акцентуації особистості.

3. Визначено, що найбільшій успішності у виконанні професійних обов'язків досягають рятувальники зі стажем роботи від 1 до 3 років. У цьому періоді професіогенезу настає стабілізація професійної ситуації, формуються нові професійні цінності, змінюється професійна позиція, часто виникає наднормова активність і прагнення до освоєння інноваційних способів виконання діяльності.

За допомогою кореляційного аналізу було визначено типи акцентуацій, що як позитивно, так і негативно впливають на виконання професійних завдань: успішність діяльності позитивно корелює з гіпертимністю; негативно - з емотивністю, тривожністю, дистимією й екзальтованістю.

4. Результати дослідження адаптивності особистості рятувальників з різним ступенем вираженості професійно зумовлених акцентуацій показали, що в групі досліджуваних з переважанням «позитивних» акцентуацій значущо вищими виявилися показники нервово-психічної стійкості й особистісного адаптаційного потенціалу. Також у респондентів цієї групи не спостерігалися клінічно виражені показники посттравматичного стресового розладу. Окремі симптоми посттравматичного та гострого стресового розладу були виявлені у 25 % й у 3 % відповідно.

У 3 % рятувальників з переважанням «негативних» акцентуацій визначено клінічно виражені показники посттравматичного стресового розладу, а окремі симптоми – у 40 %.

Виділено три групи факторів, що впливають на розвиток «негативних», деструктивних професійно зумовлених акцентуацій рятувальників: професійна психічна травматизація (посттравматичний стресовий розлад, депресія, гострий стресовий розлад); порушення ціннісно-сислової сфери (безглуздість, страх смерті, страждання, самотність); порушення адаптаційних процесів, що відбуваються у професійній діяльності (стаж

роботи, незадоволеність, вік).

5. Ґрунтуючись на виявлених психологічних особливостях професійно зумовлених акцентуацій рятувальників, було розроблено цільову програму з професійно-психологічного супроводження фахівців у процесі професійної підготовки, що передбачає три функціональних напрями: діагностичний, психопрофілактичний та корекційний. Запропонована у цій програмі система пролонгованої діагностики успішності професійної діяльності у процесі професійного психологічного відбору і супроводження професійної діяльності бійців пожежно-рятувальних підрозділів забезпечує послідовність і накопичення достовірної інформації про професійну придатність фахівця та успішність його діяльності в період проходження служби.

Перспективними напрямами подальших наукових пошуків є дослідження детермінованості професійно зумовлених акцентуацій працівників різних підрозділів ДСНС України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку ДАК України:

1. Михлюк Е. І. Аналітичний погляд на проблему формування професійно обумовлених акцентуацій характеру особистості / Е. І. Михлюк // Проблеми екстремальної та кризової психології : [збірник наукових праць]. – Харків : НУЦЗУ, 2011. – Вип.9. – С. 199–206.

2. Михлюк Е. І. Вплив акцентуацій особистості на успішність професійної діяльності / Е. І. Михлюк // Проблеми екстремальної та кризової психології : [збірник наукових праць]. – Харків : НУЦЗУ, 2012. – Вип.12. – С. 11–18.

3. Михлюк Е. І. Розвиток професійно обумовлених акцентуацій особистості працівників ДСНС України / Е. І. Михлюк // Проблеми екстремальної та кризової психології : [збірник наукових праць]. – Харків : НУЦЗУ, 2013. – Вип.14. – С. 141–146.

4. Михлюк Е. І. Формування професійно обумовлених акцентуацій особистості у працівників ДСНС України в процесі професіогенеза / Е. І. Михлюк // Науковий вісник Херсонського Державного університету : [науковий вісник]. – Херсон : ХДУ, 2015. – Вип.5. – С. 43–50.

5. Михлюк Е. І. Психопрофілактики професійно зумовлених акцентуацій рятувальників / Е. І. Михлюк // Проблеми сучасної психології : [збірник наукових праць]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2016. – Вип.32. – С. 43–50.

Статті у закордонних наукових виданнях:

1. Mychljuk E. Vzájemný vztah úspěchu výkonu povolání a akcentací oborovo specifických aspektů osobnosti u záchranářů / Eduard Mychljuk // Central European Journal for Science and Research. Středoevropský věstník pro vědu a

výzkum: Pedagogika, Filologické vědy, Právní vědy, Psychologie a sociologie. – 2015. – № 9 (22). – P. 70–74.

Тези доповідей у матеріалах конференцій:

1. Михлюк Е. І. Професійно обумовлені акцентуації характеру / Е. І. Михлюк // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Вектори психології – 2012» (23 квітня 2012 м. Харків). – Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. – С.177–179.

2. Михлюк Э. И. Влияние акцентуаций характера на выбор профессии спасателя / Э. И. Михлюк // Материалы 3 -й Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Пожарная безопасность : проблемы и перспективы» (20 сентября 2012 г., г. Воронеж). – Воронежский институт ГПС МЧС России, 2012. – С. 110 –112.

3. Михлюк Э. И. Роль акцентуаций личности в профессиональном становлении представителей рискоопасных профессий / Э. И. Михлюк // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Личность курсанта : психологические особенности бытия» (15–16 ноября 2012 г., Краснодар). – : Краснодарский филиал Военного учебно-научного центра военно-воздушных сил «Военно-воздушная академия им. проф. Н. Е. Жуковского и Ю. А. Гагарина» , 2012. – С. 124–129.

4. Михлюк Е. І. Можливості профілактики і психокорекції професійних акцентуацій у рятувальників / Е. І. Михлюк // Міжнародна науково-практична конференція «Бочаровські читання» (29 березня 2013 р., м. Харків). –: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 212–215.

5. Михлюк Е. І. Акцентуації характеру як детермінанта девіантної поведінки рятувальника / Е. І. Михлюк // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Вектори психології – 2013» (12 квітня 2013 р, м. Харків). – : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. – С. 90–92.

6. Михлюк Е. І. Професійно обумовлені акцентуації характеру працівників ДСНС України / Е. І. Михлюк, І. О. Михлюк // Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Особистість в екстремальних умовах» (7–8 листопада 2013 р., м. Львів) – : Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, 2013. – С. 286 – 289.

7. Михлюк Э. И. Особенности проявления акцентуаций на начальном периоде профессионализации работников ГСЧС Украины / Э. И. Михлюк, Л. А. Перельгина // Материалы Международной научно-практической конференции курсантов (студентов), магистрантов, адъюнктов (аспирантов) «Чрезвычайные ситуации: теория и практика» (21 мая 2015 г., г. Гомель). – : «Гомельский инженерный институт» МЧС Республики Беларусь. – С. 351–352.

8. Михлюк Е. І. Особливості копінг-стратегій рятувальників з різними типами акцентуацій характеру / Е. І. Михлюк // Матеріали 17-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції рятувальників «Сучасний

стан цивільного захисту України : перспективи та шляхи до Європейського простору» (22–23 вересня 2015 р.). – Київ : Інститут державного управління у сфері цивільного захисту. – С. 264–266.

АНОТАЦІЯ

Михлюк Е.І. Психологічні особливості професійно зумовлених акцентуацій рятувальників. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». – Національний університет цивільного захисту України. – Харків, 2016.

У дисертації подано теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження проблеми професійно зумовлених акцентуацій рятувальників ДСНС України і можливості їх психопрофілактики і психокорекції.

Доведено, що на формування професійно зумовлених акцентуацій особистості працівників ДСНС України впливають умови їх діяльності (екстремальні або звичайні) і стаж роботи. Сензитивними періодами утворення професійно зумовлених акцентуацій є кризи професійного розвитку.

Виділено три групи факторів, що впливають на розвиток «негативних», деструктивних професійно зумовлених акцентуацій рятувальників: професійна психічна травматизація (посттравматичний стресовий розлад, депресія, гострий стресовий розлад); порушення ціннісно-сислової сфери (безглуздість, страх смерті, страждання, самотність); порушення адаптаційних процесів, що відбуваються у професійній діяльності (стаж роботи, незадоволеність, вік).

Розроблено цільову програму професійного психологічного відбору і супроводження професійної діяльності рятувальників, яка забезпечує послідовність і накопичення достовірної інформації про професійну придатність фахівця та успішність його діяльності в період проходження служби.

***Ключові слова:** особливі умови діяльності, професійно зумовлені акцентуації, успішність діяльності.*

АННОТАЦИЯ

Михлюк Э.И. Психологические особенности профессионально обусловленных акцентуаций спасателей. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.09 – «Психология деятельности в особых условиях». – Национальный университет гражданской защиты Украины. – Харьков, 2016.

В диссертации представлены теоретическое обобщение и эмпирическое исследование проблемы профессионально обусловленных акцентуаций спасателей ГСЧС Украины и возможности их психопрофилактики и психокоррекции.

Доказано, что на формирование профессионально обусловленных акцентуаций личности работников ГСЧС Украины влияют условия их деятельности (экстремальные или обычные) и стаж работы. Сензитивными периодами образования профессионально обусловленных акцентуаций являются кризисы профессионального развития.

Выделены три группы факторов, которые влияют на развитие «отрицательных», деструктивных профессионально обусловленных акцентуаций спасателей: профессиональная психическая травматизация (посттравматическое стрессовое расстройство, депрессия, острое стрессовое расстройство); нарушение ценностно-смысловой сферы (бестолковость, страх смерти, страдание, одиночество); нарушение адаптационных процессов (стаж работы, неудовлетворенность, возраст).

Разработана целевая программа профессионального психологического отбора и сопровождения профессиональной деятельности спасателей, которая обеспечивает последовательность и накопление достоверной информации о профессиональной пригодности специалиста и успешность его деятельности в период прохождения службы.

Ключевые слова: особые условия деятельности, профессионально обусловленные акцентуации, успешность деятельности.

SUMMARY

E. I. Myhlyuk – Psychological features of rescuers' professionally conditioned accentuations. – Manuscript.

Thesis for the candidate degree in Psychological Sciences in specialty no. 19.00.09 – "Psychology of Professional Activities under Special Conditions." – National University of Civil Defense of Ukraine. – Kharkiv, 2016.

In this dissertation, theoretical generalizations and empirical research of scientific problems are to study an issue of professionally conditioned accentuations in SES of Ukraine rescuers. Also possibilities of psychological prophylaxis and correction of these issues are suggested.

It is proved that the formation of professionally conditioned accentuations among the staff of SES of Ukraine is influenced by working conditions (extreme or ordinary) and length of service. Crisis of a professional development is a sensitive period of formation of professionally conditioned accentuations.

There are three groups of factors which influence the development of "negative", destructive professionally conditioned accentuations among rescuers: professional psychic trauma (post-traumatic stress disorder, depression, acute stress disorder); breach of value-semantic sphere (meaninglessness, fear of death, suffering, loneliness); breach of adaptive processes occurring in professional activity (length of service, dissatisfaction, age).

In this thesis, a targeted program of occupational psychological screening and support for professional activities of fire-rescue units, which ensures consistency and accumulation of accurate information about the professional

competence and professional success of their activities during the period of service, has been developed.

Keywords: *specific working conditions, professionally conditioned accentuations, professional success.*

Підписано до друку 27.04.16 Формат 60x84/16
Папір 80 г/м² Друк ризограф. Ум.друк.арк. 1,0
Тираж 100 прим. Вид. №99/16.
Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, М.Харків, вул.Чернишевська, 94